

Din Sosyolojisinde Yeni Yaklaşımlar: Batılı Bir Bakış

GRACE DAVIE*

ÇEVİRENLER: MEHMET AKGÜL

DOÇ. DR., SELÇUK Ü. İLAHİYAT FAKÜLTESİ

e-posta: mhmtakgul@hotmail.com

İHSAN ÇAPCIOĞLU

AR. GÖR., ANKARA Ü. İLAHİYAT FAKÜLTESİ

e-posta: icapci@divinity.ankara.edu.tr

Özet

Bu makale üç bölümden oluşmaktadır. İlk olarak, Davie'nin (1994) eserinin son bölümünde ortaya attığı tartışmalara dikkat çekilen ve post modern durumla birlikte gündeme gelen din sosyolojisi alanındaki yeni girişimler ele alınmaktadır. İkinci bölümde, en son gelişme ve bulgular eşliğinde 'bu fikirler gözden geçirilmektedir. Üçüncü bölümde ise, geleceğe yönelik bir bakış; daha çok Davie'nin (2002a) temele aldığı teorik çerçevesi esas alınmaktadır. Davie, yeni yüzyılla birlikte ortaya çıkan tartışmalar gibi, din sosyolojisinin de oldukça farklı yaklaşımlara ihtiyaç duyduğunu göstermektedir.

anahtar kelimeler

Tüketim, Avrupa Farklılığı, modernizm/postmodernizm, modernlik, post modernlik, farklı modernlikler, zorunluluk, din

Bu katkı, pek çok açıdan, Manuel Mejido'nun bu sayıdaki makalesinin sonuçlarıyla başlar. İlk kısımda post modernliğin şartlarıyla uyum içinde olan din sosyolojisi alanında ortaya konan çabalara temas edilmektedir. Daha sonraki kısımlarda, tartışma daha ileri noktalara, modernliğin kendi doğası hakkındaki soru işaretlerine kadar uzanmaktadır. Şu hatırd tutulmalıdır ki, bu makale mevcut tartışma konusunun parçalarından biridir. Bunun bir benzeri, Georgia, Atlanta'da Din Sosyolojisi Derneği'nin -*Association for the Sociology of Religion*- 2003 yılı toplantısında sunulmuş ve *Sociology of*

* Grac Davie, "New Approaches in the Sociology of Religion: A Western Perspective", *Social Compass*, 51 (1), 2004: 73-84.

Religion'ın önümüzdeki sayılarında basılacaktır. Metnin her iki kısmı da, ayrıca, aynı (iki) nokta üzerinden hareket etmektedir. Birincisi, 1980'lerin ortalarında kaleme aldığım kendi çalışmam üzerinde yapılan değerlendirmelere ayrılmıştır. İkincisi, modern dünyada dinin gittikçe artan önemine binaen, din sosyolojisinin mevcut gündemi hakkında daha fazla düşünmeye yönelik özel bir çağrıdır.

1980'lerin ortalarından bu yana, din ile modernlik arasındaki bağlantılar üzerinde duruyorum. Benim üzerinde çalıştığım tablo/resim, bir bakıma gittikçe genişledi. Düşünmeye, İngiltere'nin kentsel bölgelerini referans alarak; daha özelden, Kuzey-Batı İngiltere'deki Liverpool'un dinî durumu üzerinde çalışarak başladım¹. Mademki, modern Britanya'nın dinî hayatı üzerinde çok detaylı olarak çalışmaya başlamıştım² böyle bir çalışma sadece 'ait olmadan inanma' üzerine bir tartışmayı değil, aynı zamanda din ile modernlik arasında süregelen bağlantılarla ilgili bir teorik bölümü de ihtiva etmeliydi. 2000 yılında, doğrudan Avrupa'ya ait olan ve Avrupa bağlamında İngiliz toplumunun verilerinin yer aldığı *Religion in Modern Europe*'u (Modern Avrupa'da Din) yayınladım. Dinî hayatın örnekleri açısından, esasen İngiltere bir Kuzey Avrupa toplumdur.

İki yıl sonra, Uppsala Üniversitesi'nin cömert daveti sayesinde bir yıl geçirdim ve bu süre içinde daha ileri ve farklı şeyler yapma şansına sahibtim; bu sefer içinde olmaktan ziyade dışında durarak Avrupa'ya bakacaktım: *Europe: The Exceptional Case* (Avrupa: İstisnaî Örnek, 2002a), Avrupa dışında -A.B.D, Latin Amerika, Orta Afrika, Filipinler ve Güney Kore- ve hepsi Hıristiyan olmasına rağmen, dünyanın çeşitli yerlerinde her durumda karşı karşıya kaldığımız dinî durumlar/görünümler Avrupa'dan niçin farklıdır sorusunu sorarak yapılmış bir grup araştırmayı içermektedir. Bu sorunun cevabı, modernliğin pek çok gelişmiş göstergeleri bulunmasına rağmen, dinî hayatın formlarında bir gerilemeden ziyade gelişmenin gözlemlendiği toplum örneklerinde gizlidir. Kitap, modernliğin tek biçimli bir düşünce nosyonu olmadığı, farklı yerlerde farklı biçimler alabildiğini gösteren "çoğul modernlikler" [multiple modernities]³ kavramına ilişkin bir tartışmayla sona ermektedir. Gerçekte, modernizasyon ve sekülerizm arasında nispeten güçlü bir ilişkinin olduğu tezi, sadece Avrupa için geçerlidir.

İkinci ve daha acil bir eylemin yerine getirilmesi, benzer şekilde din sosyolojisi adına bir el kitabının yazılmasını teşvik eden nazik bir rica oldu

¹ G. Ahern and G. Davie, *Inner City God: The Nature of Belief in the Inner City*, London 1987.

² G. Davie, *Religion in Britain since 1945: Believing without Belonging*, Oxford 1994.

³ S. Eisenstadt, "Multiple Modernities" *Daedalus*, 2000, 129(1):pp. 1-30.

(Sage yayınevi tarafından yayınlanacak). Fakat bunun için yirmi birinci yüzyılın öne çıkardığı ve ortaya çıkan gündemi amacına uygun bir şekilde yansıtmak için dikkatli olmak gerekir. Başka bir ifadeyle, iki görev var. Öncelikle gündemin ne olduğuna ve daha sonra bunun müstakbel öğrenciler için nasıl en iyi şekilde anlatılabileceğine karar vermek zorundayım. Ancak, muhtemel eksiklikleri de hesaba katmam gerekiyor. Bunu başarmanın tek yolu, modern Avrupa'daki dinî göstergelere karşı din sosyolojisi kitaplarına farklı içerik dosyaları yerleştirmek ve bir basamakta her ikisinin bir birine ne kadar uzak veya yakın olduğunu göstermek olmalıdır. Genellikle de birbirinden uzak değildir.

Bu arada, halen yazmakta olduğum kitabın temel hareket noktası; modern dünya düzeni içinde din hakkındaki tartışmaların pek çok yönden alt disiplinlerde egemen olan anlayışlardan farklı olduğudur. O halde, bu uyumsuzluğa ne sebep olmuştur ve bunun üstesinden nasıl gelinebilir? Eğer biz geç modernlikte dinin anlam ve önemini tam bir uygunluk içinde kavrayacaksak, bunun üstesinden gelinmelidir. Bu makale, bütün detaylarıyla mevcut sorunun üzerinde odaklanmaktadır: Sorun modern dünyanın ve dinin onun içindeki yerinin düzgün bir şekilde anlaşılabilmesini sağlayacak bir kavramsal çerçeve ile ilgilidir. Bunu yapmak için, bir kere daha dikkatleri bir *fil conducteur* olarak benim kendi düşünme biçimim üzerine çekiyorum. Makalenin içeriği, özellikle son kısmı, Davie'nin⁴ tartışmasını yansıtmakta; ikinci bölüm ise, bu düşünceleri güncellemektedir. Dikkatleri geleceğe yönlendiren üçüncü bölüm, büyük oranda Davie'nin⁵ daha teorik yönlerine dayanmakta ve din sosyolojisinde yeni yüzyılla birlikte kendini göstermeye başlayan daha farklı bir yaklaşım ihtiyacını gözler önüne sermektedir.

Avrupa Bağlamında Modernlik ve Modernizm

Religion in Britain since 1945'in (1945 Sonrası Britanya'da Din) son bölümünün hareket noktası, modernite ve post-modernite gibi üzerinde yoğun tartışmanın yapıldığı iki düşünce biçimi; bir taraftan, modernizm ve post-modernizm, diğer taraftan, aralarındaki flu ayrımı akılda tutarak, öncekinin temel ilkelerinin sosyo-ekonomik yapılar açısından, sonrakinin kültürel formlar açısından anlaşılması söz konusudur. Tartışmanın amacı, bunların her birinin parçası oldukları toplumlar gibi, yüz yıl içinde de yakından gözlemlendiği gibi, dinin görünümünün her iki sosyal yapı ve kültürel formlar içindeki yerini tam olarak anlamaktır.

⁴ Davie, a.g.e.

⁵ G. Davie, *Europe, the Exceptional Case: Parameters of Faith in the Modern World*, London 2002.

Tartışmanın temel esasları Şekil 1'de ortaya konulmuştur. Bununla birlikte Şekil 1'in içeriğine biraz dikkatle bakılmalıdır; Şekil 1, ne postülalar, ne de kurumlar olarak zorunlu bir ilişki ağını göstermez; gerçekte böyle bir bağlantı bir şekilde reddedilebilir. Bu yüzden bilgi şematik olarak verilmiştir. Amaç, gerçekte öne çıkan derin, karmaşık ve farklı insan grupları, topluluklar ve toplumlar tarafından değişik şekillerde deneyimlenmiş kafa karıştırıcı değişimleri taslak formlar olarak ortaya koymaktır.

Şematik sunum, belli özellikleri öne çıkarmasına rağmen, faydalıdır. İlk önce ekonomik ve sosyal yapıdaki değişimi ele alırsak, son derece açıktır ki, hem modern hem de post-modern toplumlar pek çok taleplerini, farklı yollar kullanarak, daha çok organize dinî formlar üzerinden karşılamaktadırlar. Örneğin, geniş nüfus yığınlarının belli bir sanayi çeşidinin eşliğinde büyük şehirlere doğru hareketi, şüphesiz, yüz yıllar boyunca bir süreç olarak sadece sosyolojinin gelişmesini değil, yine bu süreç içinde dinin yerinin gelişimini/değişimini de tetikleyerek bütün Avrupa'da var olan yaşam biçimleri üzerinde tahrip edici etkide bulunmuştur. Ancak, bir sonraki yüzyıla bakınca, dinî organizasyonlar, kurucu babaların tahminlerinin ötesinde, kendisini büyük ölçüde farklı bir durumda bulur. Endüstriyel kentler genişledikçe, kilisenin çok sıklıkla üzerinde durduğu endişeler, bazılarındaki diğerlerinden daha keskin olarak, sanayi kollarının içinde geliştiği bütün batı Avrupa'da gerilemektedir. Bu durum, kademeli olarak, sosyal sınıf veya sınıfların alışageldikleri kendi kilselerine devam etme isteklerini azalttı.

Bununla birlikte, doğal olarak sonuç, 2001 İngiltere nüfus sayımı⁶ verilerinde de gözlemlenebileceği gibi, doğrusal bir çizgi takip etmemektedir. İngiltere ve Galler bölgesinde 'din karşıtı' (no religion) olarak bilinen ve en geniş insan kitlesini temsil eden kesimler Kuzey İngiltere'nin sanayileşmiş büyük kentlerinden değil, aksine Güneyde çok çeşitli gruplardan oluşan ve çoğunlukla bir üniversite ve çevresinde istihdam edilen büyük nüfus kitlelerinin oluşturduğu kentlerdendir. Buna karşılık kuzey sanayi bölgesi, bütünüyle olmasa da, nispeten geleneksel olarak inşa edilen bir bölgedir; yani Hıristiyanlığa Güneyden daha az bağlı ve pek çok açıdan diğer kentlerdeki bazı dindar toplulukların görünümünden oldukça farklıdır. Bu örnekler, ne beklenen ne de genel nüfusa yani, isimsel bir bağ ile kendilerini tarihsel kiliselere ait kabul edip Hıristiyanlığını açıkça ilan edenlere göre, çok büyük bir oranı temsil etmez.

⁶ Bakınız: 2001 Nüfus sayımı verilerine aşağıdaki web adresinden ulaşılabilir: <http://www.statistic.gov.uk/census2001>

Şekil 1

Din ve Modernlik: Şematik Bir Betimleme

Modernlik	Postmodernlik
Sanayileşme	Sanayileşme sonrası/bilgi teknolojisi
Kentleşme	İleri kentleşme (De-urbanization)
Üretim	Tüketim

Gerek modernlik, gerekse postmodernlik din açısından problematiktir, ancak farklı şekillerde

Modernizm	Postmodernizm
Meta anlatı: dinî ya da gayri dinî	Dinî anlatıların yanı sıra seküler, bilimsel, rasyonel ya da gayri dinî vs. anlatıların parçalanması/dağılması
İlerleme	Örneğin, rasyonalizm, komünizm
Sekülerleşme	Kutsala ayrılan bir alan var, ancak çoğunlukla daha öncekinden farklı şekillerde
Baba, oğul	Kutsal Ruh
Kurumsal kiliseler	Kutsalın çeşitli şekilleri
Tıp bilimi	Şifa/alternatif tıp
Tarım	Ekoloji/organik gıda
Zorunluluk (Mecburiyet)	Tüketim

Şekil Davie'den uyarlanmıştır⁷.

Gerçekte, ne kadar çok ararsanız, veriler o kadar kompleks hale gelir. Tasvir edilen yapısal değişimi göz önüne alırsak, -örneğin, endüstriyel toplumlardan post-endüstriyel toplumlara- politik ve ekonomik hayattaki kurumsal değişimin ortaya çıkardığı sonuçlar eşit derecede önemlidir. Örneğin ekonomideki değişimler, birleşik ticari hareketler/şirketler üzerinde hissedilir bir baskı oluşturmakta ve buralara üyelikler 1970'lerden bu yana sistematik şekilde gerilemektedir. Siyasal partiler, benzer şekilde, artık bir rezonans meydana getirmediği için, kapital ve işçi, sağ ve sol, muhafazakar ve sosyalist kavramları arasındaki klasik ayrımlardan rahatsızlık duymaktadır. Politik bölünmeler, kilisenin üye kaybı oranlarına benzer şekilde üye kaybetmekte olan partilerin kendisi ve kendi aralarındaki ayrımdan ziyade şimdilerde ana partilere doğru yönelmektedir. Hatta daha da dikkat çekici olan, katılım azlığı ve bütün partilerin politikacılarının yaptıkları yolsuzlukları güç bela örtbas etmeleri sebebiyle politik sürecin kendisinin yarattığı ve her tarafa yayılan hayal kırıklığıdır. Diğer taraftan, tek yönlü ve özel

⁷ Davie. Religion in Britain, s. 192.

kampanyalar, sıklıkla ve çok çeşitli motivasyonlarla muhtelif insan gruplarını bir araya getirme dikkate değer bir ilgi görmektedir⁸. Şaşırtıcı bir şekilde, bütünüyle aynı şeyler dinî aktiviteler açısından da doğrudur. Ani ve beklenmedik kişilerin ölümlerini takiben dinî duyguların ifade biçimleri, ayrıca, bütün çeşitleriyle hac ziyaretlerindeki gelişme bunun en açık örneğidir.

O halde, bu değişimler nasıl yorumlanmalıdır? Ya da, daha özelde, bütün toplum sektörleri arasındaki bu şaşırtıcı benzerlikler bizi dinî aktivitelerin açıkça gerilemesinin sebepleri hakkında yeniden düşünmeye teşvik eder mi? Kişisel olarak, bu açıklamalardan ekonomik ve sosyal değişme göz önüne alınarak ileri sürülen argümanları, dinî ilgisizliğin gerilemenin ilk ve en önemli sebebi olarak gören anlayış karşısında daha ikna edici buluyorum. Bu konuda ilgi çekici bir karşılık *Journal of Contemporary Religion* de bulunabilir⁹. Ben bir kez daha kendimi Steve Bruce'un desteklediği görüşten oldukça farklı bir görüşü ele alırken ve eğer değişmeler seküler siferdeki paralellikler olarak vuku bulursa, Batı Avrupa'nın dinî hayatında görülen değişim ve farklılaşmaların anlaşılabilceğini tartışırken buldum¹⁰. Bruce¹¹ bu durumu, İngiltere'deki dinî aktivitedeki gerilemeyi tamamıyla sekülerleşme tezleri açısından- toplumdaki paralel değişmeleri basit bir şekilde yön meselesi, temel argümandan başka yöne kayma olarak cevaplar. Tartışma, daha geniş bir tartışmanın parçası olmak bakımından ve politik aciliyet kesbettiği için önemlidir. Çünkü tartışma direkt olarak Atlantik'in iki tarafında devam eden/vuku bulan dikkat çekici bir tartışma konusu olan sosyal sermaye ile alakalıdır¹².

Modern Avrupa toplumlarındaki yapısal değişmeler ve bunun hem inanca, hem de ait olma üzerindeki etkisi yüzünden son derece önemlidir. Şimdi tam da Şekil 1'deki açıklamaların son yarısına, bu iki mukayese arasındaki bağlantıların ispat edilmiş değil, spekülâtif olduğunu hatırlayarak

⁸ 2002 Eylül'ünde Londra'da yapılan "kır yürüyüşü" buna çok açık bir örnektir; aynı şekilde 2003'ün başlarında "savaş karşıtları"nın bütün Avrupa'da yaptıkları gösteriler de örnek verilebilir.

⁹ G. Davie, "Praying Alone? Church-going in Britain and the Putnam Thesis: A Reply to Steve Bruce", *Journal of Contemporary Religion*, 2002, 17(3):pp. 329-335.

¹⁰ G. Davie, "The Persistence of Institutional Religion in Modern Europe", *In Linda Woodhead with Paul Heelas and David Martin* (eds), *Peter Berger and the Study of Religion*, London 2001, pp. 101-111; A.y., "Praying Alone?"

¹¹ S. Bruce, "Praying Alone? Church-going in Britain and the Putnam Thesis", *Journal of Contemporary Religion*, 2002, 17(3):pp. 317-329.

¹² R. Putnam, "Bowling Alone: America's Declining Social Capital", *Journal of Democracy*, 1995, 6:pp. 65-78, A.y., *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*, New York 2000.

dönme zamanıdır. 1960'larda baskın olan 'kesinlikler'den hareketle –belki de modernizmin zayıflamasıyla- modern düşüncenin doğasındaki değişim, çok değişik bir haleti ruhiyeyi, yani bir on yıl sonra güç bela kurulan bu tartışmanın çekirdek formları ve bir değişimin tahrik ettiği zengin ve tartışmalı sosyolojik literatürü yansıtmaktadır. Bununla birlikte, konuya çok farklı hareket noktasından ve önemli bir estetik yönelimi de içeren çok farklı disiplinlerce yaklaşmıştır.

Her şeye rağmen, bütün bu yaklaşımların temelinde, önemli olduğu kadar, tartışmalı da olan ve 'Aydınlanma' olarak bilinen felsefi değişim esası yatar. Bu Aydınlanma, 'Aydınlanma Projesi'ni daha yakından ve derinlemesine bir gözden geçirme ve projenin üzerine kurulduğu temel optimistik kurumları sorgulayan bir yol olarak bilinen post-modernizm'dir. 1970'lerin başlarındaki petrol krizini takip eden günlerde küresel ekonominin karıştığı meydan okuma, beklenmedik veya tahmin edilemeyen sarsıntılar karşısında, ne Aydınlanma'nın batılı formu (rasyonalizm), ne de onun Doğulu ortağı (komünizm), yine 1970'lere gelinceye kadar tartışılmaz doğru olarak kabul edilen 'kesinlikler'in ayakta kalmasını sağlayabilmiştir. Daha yıkıcı olanı ise kesinliğin kendisinin yıkılışıdır. Artık sorun bir Büyük Anlatı'nın yerine bir başkasını bulma değildir; ne tip olursa olsun bir büyük anlatı fikrinin hepsi, son derece şüpheli hale gelmiş, seküler alandan olduğu kadar dinî düşünceden de etkilenmiş bir karakterdedir. Örneğin, teolojide post-modern yaklaşımlar, hem varlığın neliği (ne yapacaksın), hem de metodolojik olarak (nasıllığı-nasıl yapacaksın) geleneksel formülün altını oyar.

Bu yüzden ortaya çıkan durumlar sadece karmaşık değil, aynı zamanda niteliksel olarak öncekilerden farklıdır. Hem sekülerleşme hem de dinin ana ilkelerinin değişik olmasından dolayı aralarındaki yarış, klasik bölümlenin her yönü üzerinde kendini sorgulama şeklinde gittikçe yaygınlaşmaktadır. Tartışmanın konumu, post-modernizmin bayraklaştırdığı göz alıcı değerlerle tanışan fikirleri rahatsız ederek, her bir açıklama biçimi veya ideolojik mücadeleyi değiştirmektedir. Bizim amaçladığımız ana nokta, kendileri saldırı altında bulunan seküler kesinlikler (bilim, akılcılık, ilerleme vb.) ile dinî gerçekliğin eski rakipleri olarak sıralanabilir. Bu yüzden, tamamen farklı olan bu durum savaş sonrası onlarca yılın ortaya çıkardığı durumdan farklıdır. Artık bir seküler diskur/söylemin tedricen tanınmış ve birleştirilmiş dinin yerini alabileceği, üstesinden gelebileceği düşünülmemelidir. Bunun yerine, 21. yüzyılın başlarında, çoğul ve farklı insan gruplarının kendi ilkeleri ve yönü doğrultusunda bir arada yaşamak için buldukları hem seküler hem dinî düşünce yavaş yavaş gelişecektir.

Burada gözleme dayalı bir önerme ortaya koymak doğal olarak yeterlidir. Durum böyle olunca, *modern Avrupa toplumlarında toplumun önemli kesimlerinde çekiciliğini devam ettiren dinî hayat formları nelerdir?* Yani, dünyanın bir parçası ve değişen küresel bir ekonomi içinde, fakat tarihi ve hususî olarak tanımlanabilecek biçimde derin bir Hıristiyan geçmişe sahip bir toplumda karşımıza çıkan nedir? Bu ihtimallerin bazıları Şekil 1'in alt kısmında sıralanmıştır. Bunların bir kısmı Davie tarafından geliştirildi¹³. Ben, kutsal açısından muhtemel iki alternatif (iki inanç grubu) dikkat çektim. Birincisi, en azından 'Yeni Çağ' kavramına eşlik eden varlık ve düşünme biçimi olarak değilse de, çok kolay bir şekilde geç modernliğe adapte edilebilecek dinî hayat formlarıyla alakalıdır. İkincisi ise, kiliselerin ana çizgisinin içinde ve dışında, zorluk ve belirsizlikle yaşamının (post-modernizmin göstergelerinin) ortaya çıkardığı sıkıntılar karşısında insanlara bir sığınak sağlayan bir yansıma olarak dile getirilebilecek çok farklı bir tarz önermektedir. En uç olanı ele alırsak, bu yöneliş fundamentalizmin çeşitli biçimlerine eşlik etmektedir.

Zorunluluktan Tüketime

Yaklaşık on yıl sonra, sorunu biraz farklı bir yolla formüle ederek, taslak halinde getirilen kavramsal çerçeve üzerinde yoğunlaşarak yine aynı konular üzerinde düşünmeye devam ediyorum. Avrupa'nın tarihi kiliselerinin, şimdiki görünümüne rağmen, toplumun geniş kesimleri üzerinde dinî düşünceyi kontrol etme gücünü, özellikle gençler arasında, sistematik olarak kaybetmekte olduğu hususunda hepimiz hemfikiriz. Ancak ikinci tepki ise daha karmaşıktır; insanlar neredeyse yeni inanç biçimlerini deneyimlemeye hazır görünmektedir. Aksine, bu eğilim, -veya öyle görünüyor- kiliselerin kontrol kapasiteleriyle ilgili olduğundan insanlar bütünüyle inanca ait nosyonu reddetmektedir¹⁴. Aynı zamanda, tercih oranı gittikçe genişlemektedir. Çünkü keşfedilen yeni dinî formlar çoğunlukla toplumsal hareketliliğin bir sonucu olarak Avrupa'ya dışarıdan gelmektedir. İnsanlar Avrupa'ya ekonomik nedenlerle gelmekte ve gelirken -Hıristiyan olsun olmasın- farklı biçimlerde dindarlıklarını beraberinde getirmektedirler. Ve ekonomik hareketlerden oldukça farklı olarak, pek çok şey yanında birçok dinî çeşitliliği de deneyimleyerek Avrupalılar dünyayı dolaşiyor. Bu bağlamda gerçek bir dinî pazar, pek çok kıtada kurulmaktadır.

¹³ Davie, *Religion in Britain...*, s. 199-200.

¹⁴ Kurumsal kiliselerin en zayıf olduğu Avrupa'nın bu bölümündeki gençler arasında yenilikçi inanç biçimlerinin ortaya çıkışıyla ilgili çok ilginç bulgulardan biri için bkz: 1999/2000 EVS Enquiry (Hamlan, 2001; Lambert, 2002).

Can alıcı sorun, bununla birlikte, bizzat pazarın varlığında değil, bilakis Amerika ile zıtlık arz eden ana nokta, bu pazardan Avrupalıların yararlanma kapasitelerindedir¹⁵. Her şeye rağmen açık olan şey, benzer bir değişimin Atlantik'in iki yakasında, ancak farklı şekillerde vuku bulmakta olduğudur: Yani 'bir yükümlülük biçimi olarak din anlayışından' gittikçe uzaklaşan, ama 'tüketim üzerinde gittikçe yoğunlaşan' bir vurguya doğru tedrici bir değişim vardır. Diğer bir ifade ile, son zamanlara gelinceye kadar mutedil bir şekilde -kelimenin bütün negatif yan çağrışımlarıyla birlikte- empoze edilen veya -kalıtsal olarak devrolunan şey iken, bugün yerine kişisel bir tercih meselesi ikame olmuştur. Kiliseye gidiyorum, -bu istek kısa bir zaman dilimi için ya da uzun bir zaman için geçerli olabilir- çünkü bunu istiyorum ve oraya hayatımın genel bir ihtiyacı olduğu için değil, özel bir ihtiyacı olduğu için, yani kendimi tatmin etmek için gidiyorum. Ve isteklerimi karşıladığı sürece de bağlantımı devam ettireceğim. Eğer istemez isem, ne oraya ilk olarak gitmeyi ne de devam etmeyi bir yükümlülük olarak görürüm.

Eğer -soru bir faraziye olarak olduğu gibi bırakılırsa- böyle bir değişim gerçekten vuku buluyorsa, modern Avrupa'da dinî modeller/biçimler için sonuçları ne olabilir? Paradoksal olarak, bilinmesi gereken ilk husus, ortaya çıkan modelin sadece tarihsel modelle yarışmakta olduğu değil, aynı zamanda büyük oranda ona bağlı olarak ortaya çıktığıdır: Kiliselerin -resmî kiliseleri de içine alacak şekilde- Amerika'daki durumdan oldukça farklı olarak, eğer tercih ediliyorlarsa insanlar için devam edilebilir bir yer olmaya ihtiyacı vardır. Bununla birlikte kimya gittikçe değişmektedir; hem inançlar hem de pratikler alanında bir değişim olduğu fark edilebiliyorsa, onların arasındaki bağlantılardan bahsetmeye gerek yoktur. Bu sürecin en açık göstergesi İngiltere kilisesinin kiliseye kabul töreni modellerinde bulunabilir. Doğru olan, genellikle kiliseye üye olanların sayılarındaki savaş sonrası dönemde yaşanan düşündürücü düşüştür. Bu düşüş kurumsal gerilemenin önemli bir göstergesidir. Henüz Kuzey bölgelerine rağmen, İngiltere'deki kiliseye üye törenleri -kurumsal empozeye rağmen- gençlik dönemine intikal törenleri artık yoktur. Ancak, bu her yaştan insanın kişisel bir tercih meselesi olarak yerine getirdikleri nadir görevlerdendir. Bununla birlikte 1990'ların ortalarında göze çarpan, kiliseye üye olan yetişkin insanların oranı bütün adayların arasında yüzde 40'a ulaşmaktadır (Bu oran asla gençler arasındaki düşüşü telafi edecek yeterli miktar değildir).

¹⁵ Geniş tartışma için bkz: Davie, *Europe, the Exceptional Case*.

Bu yüzden kiliseye kabul töreni, bu seçeneği tercih eden kişiler için çok önemli bir olay; ritüelin -ki kamuya inancını ilan ettiği bir alanı içermektedir- kendisine bağlılığı etkileyen bir tutumdur. Bu, gerçekte kişinin bütünüyle özel bir aktivite yapmakta olduğunu halka ilan etme imkânıdır. Öyle ki, kiliseye kabulden önce bir yetişkin insanın doğrudan doğruya vaftiz edilmesi ve onun yaklaşık yirmi-otuz sene öncesi vaftiz olduğu çocukluk dönemini gösteren bir hareketi temsil eden bu aktivite gittikçe yaygınlaşmaktadır. Bu olaylar birlikte düşünüldüğünde, bazı yönlerden daha çok onların kurumsal olmayan kopyasına benzer olan tarihsel kiliselerdeki üyeliğin doğasındaki değişimin izlerini gösterir. Gönüllülük- bazı yönlerden bir pazar- söz konusu kurumun kurumsal pozisyonunu göz önüne almaksızın *fiili olarak/de facto* kendini inşa etmeye başlamıştır. Ya da gönüllülük, birazcık kimyasal örnekseme benzeri, bütünüyle bir kimyasal tepkime, uzun vadede (vurgu önemlidir) Avrupa dininin doğasında derin etkiler meydana getirebilecek etkiler oluşturmaya devam etmektedir.

Son bir açıklama bu tartışmayı sonlandırmaktadır. O da dinî 'seçim/tercih'in kamusal olduğu kadar, özel göstergeleriyle de alakalıdır. Klasik sekülerleşme teorisinin versiyonları¹⁶ bu tür gelişmeleri "*tercih edilen din zorunlu olarak özelleşmiş dindir*" şeklinde bir nosyon olarak taşımaktadır. Bir gösterge olan "kutsal kubbe" bütünüyle inananların bir dinî kabul etmesi anlamında kullanılırken, artık kullanışlı/etkili değildir; çünkü din basit bir şekilde hayat tarzı ve kişisel tercih meselesinin dışında bir şey değildir. Tartışmalar Kuzey ülkeleri sosyologları tarafından alevlendirilmektedir¹⁷, ben de artık manzaranın böyle olduğuna ikna edilmiş durumdayım. Avrupa toplumlarında dinî ciddi bir şekilde tercih eden kimseler görüş ve düşüncelerini, özel bir tartışma konusu olduğu kadar, kamusal alanda da duymak isteyeceklerdir. Ancak tam bu noktada, Hıristiyan olsun veya olmasın, dinî formların son zamanlarda Avrupa'da ulaştığı ve derin etkiler bırakmaya başladığı durum karşısında, onlar sürecin her iki yönde işleyişini görerek kendi ülkelerine -zaman zaman ilham vari- pozitif modeller önermektedirler.

Zorunluluktan tüketime değişim, güzel bir şekilde 1994 yılı başlangıcında ortaya konan bir tabloda kolayca görülebilir. Tablo bütünüyle aynı değişimi ifade etmektedir, fakat 21. yüzyılın en acil görevine eşlik etmesi gereken

¹⁶ S. Bruce, *From Cathedrals to Cults: Religion in the Modern World*, Oxford 1996; a.y., *God's Dead: Secularization in the West*" Oxford 2002.

¹⁷ Kuzey Bölgesi sosyologları -özellikle Danimarkalı olanlar- İslâm'ın Avrupa bağlamındaki etkisiyle ilgilenmektedir. Özelleşmiş İslâm akla uygun değildir. Avrupa'daki İslâm için uygun modeller bulma mücadelesi Avrupa'ya gelen toplumlar kadar yerli toplumu da etkisi altına alacaktır.

sosyolojik çalışma ve uygun tercihler açısından yeni ihtimallere kapı aralamaktadır. Bununla birlikte, bu tercihleri uygun bir şekilde değerlendirebilmek için Avrupa –ve modernliğin Avrupalı biçimleri- daha geniş bir bağlamda tespit edilmelidir. Yani, bu makalenin son bölümünün amacı, Davie'nin (2002a) ortaya attığı argümanlara yoğun bir şekilde dikkat çekmektir.

Avrupa Dışından Avrupa

Europe: The Exceptional Case'in (Avrupa: İstisnai Örnek, 2002a) ilk bölümü, bildik bir tema aracılığıyla modern Avrupa'da inancın/imanın parametrelerini tespit etmektedir. Son bölüm ise, aynı soruna Avrupa'nın içinden ziyade Avrupa'nın daha dışından görüldüğü şekliyle, başka bir perspektiften yaklaşmaktadır. Özel bir referans noktası olarak kitapta yer alan –örneğin ABD, Afrika ve Güney Asya'dan üç ülke olmak üzere- her bir alan araştırmasını ele alarak, Avrupalı dinî unsurların ne olduklarını ortaya koymak yerine, ne olmadıklarının altı çizilmiş ve araştırma nesnesi benzer biçimde ters yüz edilmiştir.

Karşımıza derhal iki önemli nokta çıkmıştır. İlki, Avrupalı gözlemci (kadın veya erkek olsun Avrupa kiliselerinden birinin üyesi veya basit bir seyirci) global açıdan aşına olunmayan bir normu kabule zorlanmaktadır. Bu kitabın ana amacı, böyle bir varsayımın radikal bir şekilde sarsılmasını sağlamak olabilir. İkincisi ise, kıymet hükmü açısından genellemelerden sakınmaktır ki, bu da son derecede önemlidir. Avrupa'daki dinî formların, onların her ikisi de iyidir veya kötüdür demeksizin, sadece farklı olduğunu kabul ederek Hıristiyan dünyanın dışında keşfedilen herhangi bir yerdekenden farklı olduğunu tespit etmek gerçekten önemli bir olay olmalıdır. Gerçekten, bu konuda düşünceler çok ciddi bir biçimde farklılaşmaktadır. Bazı Avrupalılar için dünyanın bu kısmında yaşadığımız deneyim, bildiğimiz, beklediğimiz bir şeydir (değişim için gerçek bir ihtiyaç yoktur); diğerleri için bu tip değişime olumlu anlamda karşı durulmalıdır (Avrupalı örnekler neye mal olursa olsun korunmalıdır); üçüncü gruba göre, her iki tutum büyük bir hayal kırıklığının nedenidir (değişim için bir arzu ve buna direnenlere karşı bir tahammülsüzlük vardır). Ancak bu üç grup temelde aynı soru ile karşı karşıyadır: Tespit ettiğimiz *farklılıkları* nasıl açıklayabiliriz?

Bu aşamada Shmuel Eisenstadt'ın 'çoğul modernliğin' bir çok çeşidini ele aldığı eseri çok büyük bir önem arz etmektedir. Ancak o, daha çok bir kavramsal aygıt olarak bütünüyle modernlikleri anlama çabasından ibarettir. Negatif gündemi çağrıştıran bu düşünce aşağıdaki paragrafta açık bir şekilde ifade edilmektedir:

“Çoğul modernlikler” nosyonu, gerçekten modern dönemin özellikleri ve tarihi içinde genel söylem ve araştırmalarda uzun süreden beri yaygın ve geçerli olan bakış açılarına karşı çıkan çağdaş dünyanın belirli bir bakış açısını ifade eder. Bu yeni nosyon, 1950’li yıllarda uzun süre egemen olan ‘klasik’ sanayi toplumu ve modernleşme teorilerinin bakış açısına karşı çıkar. Ve gerçekten Marx’ın, Durkheim’in ve (büyük oranda) Weber’in bile – en azından onun çalışmalarının tek bir okuma biçimine -klasik sosyolojik analizlerine karşı durur. Tam ve net olarak denebilir ki, onların hepsi modern Avrupa’daki gelişmiş şekliyle modernliğin kültürel programı ve orada ortaya çıkan, hayranlık duyulan temel kurumların, nihai olarak modern olan veya modernleşen bütün toplumlara, modernliğin yayılması ve yaygınlaşmasıyla etkisi altına alacağını; böylelikle bu kurumların dünya çapında bir üstünlük sağlayacağını varsayıyordu¹⁸.

Bu sağlıklı başlangıçtan dolayı, Eisenstadt ‘modernleşen toplumlar birbirine benzeyecektir’ ve ‘modernleşme sürecinde öncü olarak Avrupa düşüncesi’ (veya gerçekten başka yerde bulunmayan) hakkındaki her iki varsayımına meydan okumaktadır.

O halde, “çoğul modernlikler” yaklaşımı, olumlu bir bakış açısından, nasıl gelişiyor?’ Giriş’te, ilgi çekici karşılaştırmalı örnek olaylar veren Eisenstadt, modern dünyayı anlamak için en iyi yolun –başka bir ifade ile modernliğin tarihini ve doğasını kavramak için- ‘sürekli yeniden kuruluş ve kültürel programların çoğul olarak yeniden yapılandırılması hikayesi’ni görmek olduğunu söyler¹⁹ Bunu takip eden ikinci bir nokta, öngörülen/sürmekte olan yeniden kurulumlar, gökten inmemektedir; onlar farklı ekonomik ve kültürel bağlamlar içinde olmak kaydıyla, kültürel ve kurumsal formasyonların her ikisinin yeniden üretimine katkı sağlayan birey ve grupların sonsuz katılımlarının sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Bir kere bu düşünce biçimi, yerli yerinde ve sağlamdır; Ayrıca, Eisenstadt’ın eserinin temel paradokslarından birinin değerlendirmesini daha da kolaylaştırmaktadır. Yani batının modernlik anlayışlarını kavrayan ve hatta ona karşı çıkan eser, tartıştığı şeyi kucaklayacak kadar moderndir.

Bununla birlikte, modernliğin hakiki çekirdeği nedir? Gerçekte, soruya bir özellikler bütününden daha çok bir tutum –ayırt edici bir epistemoloji– olan modernlik bakımından cevap vermek çok zordur. Erken formlarında modernlik, insan aracılığıyla üretilen araçlarla gerçekleştirilebilecek güzel bir gelecek düşüncesi üstünde vücut bulur. Süreç bir ‘öneri’ olarak işleme-ye başladı; ancak zamanla modernliğin çekirdeğine içsel karşıtlıklar musal-

¹⁸ Eisenstadt. "Multiple Modernities", s. 1.

¹⁹ A.g.e., s. 2.

lat oldu. Örneğin modern toplum totaliter mi yoksa plüralist mi olacaktı? Ya da toplumlarda kontrol veya otonomi ne dereceye kadar arzulanabilir olarak düşünülüyordu? Bu yüzden, kurumsal bir resim vermek için, Avrupa'nın farklı parçalarında bile- modernliğin ana özelliği- olan ulus-devletlerin çok farklı formülasyonları ortaya çıktı. Örneğin Fransa'da hegemonik, kuzey ülkelerinde (her biri diğerinden öyle farklıdır) buna karşılık, İngiltere ve Hollanda'da daha çok plüralistik model benimsenmiştir. Şimdi bizler, hem kültürel hem de kurumsal olarak, modernlik düşüncesinin kendisini yeni bir dünyaya taşımasından ve adım adım bütünüyle batı dışında gerçekleştiren, büyük çaptaki dönüşümden dolayı şaşırmalı mıyız? Devamında Eisenstadt, farklılığın sadece modernleşme süreci içinde varsayıldığını hâlbuki o modernliğin kendisinin gerçek parçası olduğunu söyler. Modernliğin, daha doğru bir ifade ile modernliklerin doğasındaki değişme, -analitik çözümlerinde güzelce dile getirdiği bir husus olarak- Eisenstadt'ın düşüncesinde aynı derecede önemlidir. Küreselleşme modern, ulusal ve devrimci devletlerin ideolojik çizgilerini, kurumsal-sembolik yapılarını çarpıcı bir biçimde değiştirdi²⁰. Artık bu kurumlar, örneğin, ekonomik, politik ve kültürel açıdan modern hayatın pek çok alanını yeterince kontrol altında tutabilir mi? Teknolojik olarak gelişmiş araçların sınırlayıcılığına rağmen, modern hayatın akışı ve karşı tepkiler politik sınırları giderek aşmaktadır. Çoğul modernliklerin inşası (tabiatı gereği), bütünüyle değişik şartlar içinde olsa da, yine de devam ediyor.

Son onlu yıllardaki sürecin merkezinde modern dünyanın yaşadığı problemlerin sorumlusu varsayılan, aralarında büyük ölçekli sosyal hareketlerin de bulunduğu yeni kimlik ve aktörlerin ortaya çıkışı yatmaktadır. Sıklıkla uluslararası bir boyut kazanan feminist ve çevreci organizasyonlar, bu alanda en uç örneği temsil etmektedir. Ayrıca, genellikle fundamentalist olarak bilinen dinî hareketler de aynı şekilde değerlendirilmektedir. Bu sonuncusunun, yani dinî hareketlerin Batı'ya ve orada vücut bulan ideolojilere şiddetli bir şekilde karşı olduğu doğrudur. Ancak, fundamentalist hareketlerin amaçlarını kurgulama/gerçekleştirme tarzları ve kazanımlarını dönüştürme araçları -örneğin düşünceleri gerçekçi bir biçimde global ve kullandıkları teknoloji ise son derece gelişmiştir- tahminlerin ötesinde moderndir. Tıpkı seküler karşıtları gibi, onlar da modernlik kavramını yeniden tanımlamakta ve inşa etmektedir. Yalnızca bunu kendi terminolojileri ile yapmaktadırlar²¹.

²⁰ A.g.e., s.1 6.

²¹ S. Eisenstadt, *Fundamentalism, Sectarianism and Revolutions: The Jacobin Dimension of Modernity*. Cambridge 1999.

Eisenstadt'ın çalışmalarından çıkarılabilecek can alıcı nokta, modernliğin katlanmış yorumlarının içinde din ve dinî hareketler için ayırdığı sürekli alandır. Öyle ki, dinî formlar, modernliğin formları kadar çeşitli olabilir. Gerçekten bunun özellikleri *Deadalus*'un özel sayısında önerilen Hıristiyan, Müslüman, Hindu ve Konfüçyan çizgilerden takip edilebilir. Bu özel sayının yazarlarından biri olan Nilüfer Göle, modernliğin esas çekirdeğinin modernleşmenin erken zamanlarında hayal bile edilemeyecek ancak 21. yüzyılın başlarından bu yana devamlı zihnimizi meşgul eden problemler için verilmeye devam eden bir tanımlama kapasitesinde ve potansiyel olarak kendini düzeltme gücünde yatmakta olduğu sonucuna varır. Böylece din, -Göle'nin dememesinde yenilikçi formlarıyla bu din İslâm'dır- pek çok devamlı kendini düzeltme süreci arasındaki kaynaklardan biri olmaktadır. Daha açık bir şekilde ifade etmek gerekirse, '*modernlik, basit bir şekilde reddedilmemekte veya uyarlanmamakta, aksine kritik edilerek ve kendine uygun hale getirilerek*' farklı kültürel bağlamlarda yeniden üretilmektedir²².

Bu tartışmada iki nokta dikkat çekmektedir. Birincisi, modernliğin Avrupa versiyonunun empirik olduğu kadar teorik anlayışlar tarafından da desteklenen bir imkân olarak gerçekten, -diğer karşılaştırmalı sekülerleşme örneklerinden dikkate değer biçimde çok- farklı olduğunun altının tekrar çizilmesidir. Fakat ikincisi, onlar bir diğerinden farklı olarak temayüz etmiş değildir. Kısaca onlar, tıpkı diğerleri gibi, modern dünyada ve devam eden yeniden inşa sürecinde pek çok modernlik arasında bir modernliktir.

Sonuç olarak, bakalım Avrupalı sosyologlar nasıl karşılık verecekler? Modernlik/modernizmin Avrupalı anlaşılma biçimlerini ve onları takip eden bir çok dönüşümlerden, sadece birini göz önüne alarak, bütün alçakgönüllülükle bunun tek bir cevabı vardır. Avrupa örneğinden ortaya çıkan kavramsal çerçeve Avrupa dışındaki bir örneğe uygun olmayabilir. Biz, bunun yerine, gerek Avrupa içinde gerekse Avrupa dışında, modern dünyadaki dinin tabiatını bütünüyle anlayabilmek için, yeni araştırma, yaklaşım ve anlayışlara ihtiyaç duymaktayız. Kuşkusuz, *Social Compass* gibi bir dergi bu görevin üstesinden gelmek için önemli bir rol oynayacaktır.

²² N. Göle. "Snapshots of Islamic modernity" *Daedalus* 2000, 129(1):pp. 91-118.